

A női emlékezet és a trauma

A devecseri vörösiszap-katasztrófa szociológiai vizsgálatának egy lehetősége

Tanulmányom a 2010. október 4-én, Veszprém megyében, az Ajkai kistérségben bekövetkezett vörösiszap-katasztrófával foglalkozik, amelyet napjainkig a Magyarországot ért legsúlyosabb – ökológiai következményekkel járó – ipari katasztrófaként tartunk számon. Az eset súlyosságát a pusztá számadatok is érzékeltetik,¹ viszont a katasztrófa jelentőségének megértéséhez az is szorosan hozzátartozik, hogy a károsultak életére gyakorolt hatását figyeljük meg, és próbáljuk megérteni, vagyis próbálunk meg választ találni arra a kérdésre, hogy miként jelenik meg a katasztrófa emlékezete a megkérdezett károsultak élettörténeti elbeszéléseiben. A média különböző orgánumai sokat foglalkoztak e bal esettel, azonban szociológiai feldolgozással még nemigen rendelkezünk. Jelen tanulmány az eseményt visszaemlékezéseken keresztül kívánja bemutatni, melyek olyan középkorú nők élettörténeti elbeszéléseinek keretében hangzottak el,² akik devecseri lakosként vagy ingatlantulajdonosként váltak károsulttá a vörösiszap-áradat során.

KÖZELÍTÉS A TÉMÁHOZ

A kutatást olyan korábbi szociológiai vizsgálatok segítették, amelyek hasonló jellegű katasztrófák feldolgozását tűzték ki célul. Magyaror-

szági példát keresve elsősorban az árvizekre gondolhatunk, melyek viszonylagos rendszerességgel, súlyos következményekkel sújtják hazánk több területét.³ A katasztrófák szociológiai vizsgálatának bővebb gyűjteményét találjuk meg az amerikai szakirodalomban. Fontos megemlíteni *Kai T. Erikson* 1970-es években zajló katasztrófavizsgálatát, amelynek során a vörösiszap-katasztrófa-hoz hasonló esetet elemzett, ami 1972-ben történt Buffalo Creekben.⁴ A szerző a kollektív és az egyéni trauma megjelenését állítja vizsgálatának középpontjába. Eriksonnál a kollektív trauma a közösségi lét elvesztését jelenti. E folyamat megjelenési formáinak vizsgálata céljából a szerző a katasztrófát túlélők élettörténeti elbeszéléseit elemzi. Több olyan vonásra lel ezekben, amelyek a kollektív trauma jeleként vissza-visszatérően megjelennek a károsultak narratívumaiban. Ez azért érdekes, mert a vörösiszap-katasztrófa esetében is nagy hangsúlyt kapnak az elbeszélésekben olyan pontok, amelyek a korábban kialakult közösség – s ezzel együtt a korábban fennálló rend – elvesztésének nehezen feldolgozható voltát tanúsítják. Ha a magyar szintésre visszatérve megfigyeljük a traumakutatás egyik legjelentősebb képviselőjének, *Erős Ferencnek* a definícióját,⁵ könnyen beláthatjuk, hogy a vörösiszap-katasztrófát mint traumatikus eseményt

1 A három érintett településen, Kolontáron, Devecserben és Somlóvásárhelyen összesen tíz halott, háromszáznegy sérült, százhuszonhárom kórházba szállított személy és háromszázhatvanöt károsodott lakóház volt. A legtöbb, kétszázhetvenöt lakóház Devecserben sérült. A számadatokról és a katasztrófa eseményeinek kronologikus feldolgozásáról lásd: Romhányi T. – Cseri P. – Boda A.: *Iszap – Egy katasztrófa természetrajza*. Budapest, 2010, Mediprint. ■ 2 A legfiatalabb megkérdezett harmincöt, a legidősebb hatvankilenc éves volt az interjúkészítés idején. ■ 3 Az árvizek szociológiai vizsgálatának legteljesebb összefoglalását az alábbi kötet adja: Rozgonyi T. – Tamás P. – Tamási P. – Vári A. (szerk.): *A tiszai árvíz – Vélemények, kockázatok, stratégiák*. Budapest, 2000, MTA Szociológiai Kutatóintézet. ■ 4 Erikson, K. T.: *Everything in Its Path – Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. New York, 1976, Simon and Schuster Inc. ■ 5 A trauma olyan jelenség, amelynek következményeként az élet alapjai részlegesen vagy teljesen megszűnnek, nemcsak materiális, hanem társadalmi és kulturális síkon is. Bővebben lásd Erős F.: *Trauma és történelem*. In: Kovács A. (szerk.): *Trauma és történelem – Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest, 2007, Józsefvég Műhely Kiadó, 13–26.

kell vizsgálnunk. Ezek után feltételezhető, hogy az esemény sorseseemény formájában fog megjelenni az élettörténeti elbeszélésekben, ezért érdemes figyelmet fordítani arra, hogy a visszaemlékezés a katasztrófára milyen súllyal és hol fog helyet kapni az elbeszélés egészen belül.⁶ A traumafeldolgozás szakaszait Császi Lajos három részre osztva mutatja be, amelyeket a helyreállító munkálatok haladásával állít párhuzamba.⁷ Szakaszolása szerint az utolsó fázis a katasztrófásújtott terület teljes rendbetételével következik csak be, amikor már elég információval rendelkeznek a károsultak az eseményekről, hogy azok valóban beépülhessenek élettörténeti elbeszélésükbe. Mivel saját kutatásom esetében az interjúkészítés alig több, mint egy hónappal a vörösiszap-katasztrófa után zajlott, feltételezhető – Császi szakaszolását figyelembe véve –, hogy az esemény feldolgozása, élettörténetbe épülése még nem történt meg. Mégis érdekesnek tartom megfigyelni, hogy a kérdés időszakában hol tartott ez a folyamat, és hogyan hatott az élettörténeti elbeszélés egészére.

Az általam végzett elsődleges vizsgálat interjúzási szakasza 2010. november 12. és 27. között zajlott, és hólabdás mintavételt alkalmazva alakult ki a minta.⁸ E technika kiválóan alkalmazható volt egy ilyen vizsgálati populáció esetében, mivel az a kérdés idején még nem volt meghatározható teljes pontossággal. A mintába végül tíz nő és négy férfi került.⁹ Az élettörténeti interjú technika azért volt igazán jól használható egy ilyen kutatás esetében, mert ezzel az elbeszélte élettörténetek keretén belül az események kontextuálisan, folyamat-

ként láthatók. Az interjúkészítés e sajátossága alkalmasnak bizonyult annak megfigyelésére, hogy a múltat, a katasztrófát, a jelent és a jövőt bemutató szövegrészek milyen viszonyban állnak egymással. Azzal együtt, hogy az általam választott mintavételi technika nem biztosította a vizsgálat reprezentativitását, illetve hogy az élettörténeti interjú módszer esetében általában nem a nagy elemszámú mintákkal való munka a fő cél, mégis választ kaphattam a témával kapcsolatban felmerült kérdéseimre. Ennek az az oka, hogy a kvalitatív kutatási módszerek e típusa egy vizsgált csoport lehető legmélyebb megértésének biztosítására törekszik. Ezt azzal éri el, hogy nem a kutató által strukturált módon, hanem az elbeszélő logikája szerint haladva rajzolódik ki az élettörténet egésze.¹⁰

A kutatás interjúfeldolgozó részében a női elbeszélések elemzése történt, amely munkának jól használható háttéranyagául szolgáltak a férfiaktól származó narratívumok. Ezek segítettek felismerni és mélyebben megérteni a nők csoportjának sajátosságait. Az elemzés során az elbeszélések szerkezeti vizsgálatát végeztem el, mellyel a szövegek koherenciáját, egységességét, a szövegrészek egymáshoz való viszonyát, terjedelmét figyeltem meg.

A röviden bemutatott elméleti háttérből adódóan a vizsgálat során két fő kérdésre kerestem a választ: *Mennyire tudott beépülni a katasztrófa eseménye az élettörténet egészébe? Hogyan strukturálja a katasztrófa a megkérdezett nők élettörténeti emlékezetét?* Az alábbiakban az elemzés során kirajzolódó főbb tendenciákat kívánom bemutatni e kérdések megválaszolásával.

6 A sorseseeményt *Tengelyi László* az alábbi módon definiálja: „A koherens valóság burka felhasad, és ennek következtében az élettörténetet (identitást) újra kell konstruálni.” *Tengelyi L.: Élettörténet és sorseseemény.* Budapest, 1998, Atlantisz Könyvkiadó, 43. ■ 7 Császi L.: *Katasztrófák médiareprezentációja.* In: *Rozgonyi T. – Tamás P. – Tamási P. – Vári A. (szerk.): A tisztai árvíz...*, i. m. 145–147. ■ 8 E nem valószínűségi kiválasztási eljárás során a kutató a már megkérdezett személyeken keresztül jut el a további interjúalanyokhoz, akik a mintába kerülnek. Bővebben lásd *Babbie, E.: A társadalomtudományi munka gyakorlata.* Budapest, 2003, Balassi Kiadó, 206–207. ■ 9 A kutatás megkezdése előtt az interjú tervezett száma húsz volt, tíz női és tíz férfi megkérdezett bevonásával. Deveser hatósági lezárásának 2010. december elején történő szigorítása miatt a kutatás korábbi befejezésére kényszerültem. ■ 10 Az interjúkészítés során mindössze három főbb kérdés hangzott el, az elsőt arra kértem az elbeszélőt, foglalja össze a katasztrófa előtti életét, a második kérdést arra vonatkozott, mesélje el, hogyan élte meg a katasztrófát, végül pedig arra kértem, beszéljen a katasztrófa óta eltelt időszakról és a jövőre vonatkozó terveiről. A módszert bővebben lásd: *Bögře Zs.: Asszonyorsok – Ötvenhatos élettörténetek elemzése.* Budapest, 2006, Ráció Kiadó, 15–19.; uő: *Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban – Feldolgozási javaslat és illusztráció. Szociológiai Szemle,* 2003/1., 155–168.; uő: *Tények és/yagy konstrukciók? 2007.* http://www.mult-kor.hu/20070816_tenyek_esvagy_konstrukciok; uő: *Vallásosság és identitás – Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964).* Budapest–Pécs, 2004, Dialóg Campus Kiadó, 39–52.

A KATASZTRÓFA HELYE AZ ÉLETTÖRTÉNETBEN¹¹

A két kérdés, amelyre választ keresek, összefügg abból a szempontból, hogy megválaszolásukhoz az interjúk szerkezetét kell megvizsgálni. Első kérdésem: *Mennyire tudott beépülni ez az esemény az élettörténetek egészébe?* E kérdés megválaszolása esetében különösen fel kell hívni a figyelmet arra – ami az élettörténeti elbeszélések elemzésére különben is igaz –, hogy az adott kutatásból csakis a megkérdézés időpontjában fennálló helyzetre tudunk következtetni, kizárólag az akkori állapotról lehetnek megállapításaink. Tehát itt arra vagyok kíváncsi, hogy a vörösiszap-katasztrófa után másfél hónappal hol helyezkedik el az esemény az egész élettörténetben, az élet korábbi vagy azt követő eseményeihez képest mennyire áll előtérben.

Második kérdésem: *Hogyan strukturálja a katasztrófa a megkérdezett nők élettörténeti emlékezetét?* Itt arra vagyok kíváncsi, hogy a katasztrófa elbeszélésén túl melyek azok a részletek, élettörténeti elemek, amelyek megjelennek az elbeszélésekben, mi van az előtérben, és mi kerül inkább háttérbe.

A két kérdés megválaszolására való törekvés tehát összekapcsolódik abban, hogy mindkét esetben az interjúk szerkezetét kell megvizsgálni. Ennek lehetséges módja, hogy megfigyeljük koherenciájukat, egységességüket, a szövegrészek egymáshoz való viszonyát és terjedelmét.

Nagyon fontosnak tartom, hogy első problémaként azzal foglalkozzam, hogy a katasztrófa eseménye hogyan illeszkedik az élettörténetbe, hiszen az identitás kialakulása folytonos konstrukciós folyamat az ember élete során. S szükséges, hogy így történjen, hiszen a megélt eseményekhez igazodnia kell a személynek, azok hatnak rá. Így egy olyan jelentőségű esemény, mint a katasztrófa, feltételezhetően különösen nagy hatást gyakorol az illető identitására és egész élettörténetére, amely az identitás megfogalmazásának verbalizált formája.¹² A leg-

szembetűnőbb vizsgálati pont az *elbeszélések terjedelme* lehet. Az általam készített interjúk időtartama negyvenöt perc és két óra között változott, de általában egyórások voltak. Mivel az interjúk minden esetben azzal a kéréssel kezdtem, hogy a megkérdezett mesélje el, mik azok a dolgok, pontok, amelyeket fontosnak tart a katasztrófát megelőző életéből, ő maga kellett, hogy meghatározza, milyen hosszan és mekkora terjedelemben, illetve mit akar elbeszélni a múltjából. Elsőként a megelőző időszakról szóló részt – elsősorban nem tartalmilag vizsgálva, hanem e szakasz hosszát – érdemes összehasonlítani a többi résszel, vagyis a katasztrófa történetének elmesélésével, a katasztrófa óta eltelt idővel, illetve a jövőre vonatkozó kilátásokról szóló beszéddel. Azért tagolom csak erre a két részre – a múltra és a katasztrófa bekövetkezése óta tartó jelenre – az elbeszéléseket, mert az interjúk elemzése során kirajzolódott számomra egy viszonylag általánosnak mondható séma. E szerkezeti sémáról azt állapíthatjuk meg, hogy a szigorúan vett korábbi életről szóló elbeszélés élesen elhatárolódik az élettörténet többi részétől. Ezt a szakaszt egyértelműen rövideg, tömörség, rendezettség, koherencia és adatszerűség határozza meg. Ezenkívül általában megjelenik egy olyan rész az élet korábbi szakaszáról, amely azért hangzik el, hogy illusztrálja az „idilli múlt” és a „kilátástalan, zord jelen” kettősségét. Ez a szakasz rendszerint annak a megállapításnak az irányába tart, hogy mindannak, ami az idilli ábrázolás elbeszélésében elhangzott, vége szakadt a katasztrófával. A múlt megjelenítésének kétféle egymás utáni szakaszára ad példát a következő interjúrészlet, amely egy hatvankilenc éves nyugdíjas nő elbeszéléséből származik:

„...van három szép gyönyörű gyerekem, hét unokám. Tizenhat évet dolgoztam a pápai textilgyárban mint szövőnő. Férjhez mentem, akkor idekerültem Ajkára. Itt tanácsilag a timföldgyártól adtak lakást, albérletet, fizették. Utána ott dolgoztunk. Először nem, mert amikor idekerül-

¹¹ Az elemzés során nem célozom az interjúalanyok teljes élettörténeti elbeszélésének végiglemzése, azonban ott, ahol szükség van idézetekre, szó szerint adom meg az elbeszélések részleteit. Ezt azért tartom célszerűnek, mert így könnyebben látható az elbeszélés stílusa, az esetleges kihagyások, szünetek vagy elgondolkodások. ■ ¹² Bögre Zs.: Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban..., i. m.; úó: *Tények és/vagy konstrukciók?*, i. m.

tem, én még a kórházban dolgoztam három évig. Utána mentem át a timföldgyárba, mert a férjemet oda vették fel. Aztán gyesen voltam a kisgyerekekkel.”

„Mondjuk jó volt. Sok társadalmi munkát csináltunk..., tényleg örültünk neki, hogy mindig tehettünk valamit. Iskolák kerítését, mindenben benne voltunk. Jól volt, hogy adhattunk. Tényleg jó volt. Most, hogy történt ez az eset, most meg teljesen el vagyunk kenődve. Tényleg mindegyikünk.”

A múltról szóló elbeszélést követően többször előfordult, hogy nem volt szükséges feltennem azt a kérdést, miként élte meg az elbeszélő az iszapömlést, milyenek róla az emlékei, gyakran magától rátért ennek elmondására. E második részben megfigyelhető, hogy a katasztrófa eseményeinek bemutatását megelőzi egy rövid szakasz, amelyben a katasztrófa napjának történéseiről hallunk. Maga a katasztrófaelbeszélés rendszerint nagy terjedelmű, nagyon képszerű és realiztikus – gyakran egészen naturalisztikus –, aprólékosan részletező, az események egymásutánisága szerint lineáris szerkesztettségű, és a legtöbbször az események kronológiáján túl erős érzelmi telítettséget is megfigyelhetünk benne. Sem a katasztrófa elbeszélését tartalmazó szakaszban, sem az azt követő, a jelenről és jövőről szóló részben nem ritkák az olyan elemek, amelyek a múlt idilli voltával állítják szembe a katasztrófa pusztítását és a jelen sivárságát, ezt a múlt segítségével illusztrálják. Erre adnak példát egy harmincöt éves ápolónő szavai, amikor a katasztrófáról kezd beszélni. Először a nap eseményeiről ad rövid áttekintést, majd így kezdi elbeszélni az átélteket:

„Október 4., hétfői nap, a reggel ugyanúgy indult, mint minden hétfő reggel. Elmentünk, nekiálltunk dolgozni. Délelőtt egy kicsit zűrösebb volt, de ilyesmire gondolni sem mertünk, hogy a délutánból ez lesz. Ebéd után nem sokkal, egy óra körül szóltak a kollégáim, hogy valami nagy baj

lehet, mert a Dankó-telepet kiürítették. A Tornapatakon – először csak reménykedtünk bent, hogy inkább víz, ami jön. Hát sajnos végül kiderült, hogy nem az volt. Az idősek otthonában dolgozom. Az ott a kastélypark mellett van. A kastélyparkban elég mélyen fekszik a várkertünk. A platanfák egy méter magasan álltak ebben a vörösiszapban. Az intézményvezetőnk szólt, hogy I., most azonnal menj haza, nézd meg, mi van otthon. (Csend, sír.) A megszokott nyugodt városunk fel volt dűlva. Mindenhol rendőrautók voltak, tűzoltóautók. De elengedtek minket, itt a hátsó úton el tudtunk jönni. Ahogy jöttünk fel a dombon, láttuk, hogy a réten hömpölyög valami. Eszeveszett mennyiség, vörös lé. (Sír.) A fiam, aki tizennégy éves, egyedül volt itthon, kint volt a teraszon, amikor megjöttem. (Sír.)”

Összességében a terjedelem szempontjából 1:12 arány rajzolódik ki a múlt és a katasztrófa kezdete óta tartó időszak elmesélése között.¹³ Ez az arány attól függetlenül fennállt, hogy a teljes szöveg milyen hosszú volt. A múlt idillikus állapotként való megjelenítését az is erősíti, hogy kimarad belőle a korábbi konfliktusok elmesélése. Pataki Ferenc szerint általában a szocializáció legfontosabb területeihez kapcsolódnak az élettörténeti elbeszélésekben felmerülő konfliktushelyzetek, de ezek csak nagyon kevés esetben kerülnek elő az általam készített interjúkban.¹⁴ Az, hogy az interjúalany említette ezeket, általában olyan formában történt, hogy a jobb megértés céljából visszakérdeztem a beszélgetésnek egy-egy olyan pontjára, ahol észleltem, hogy az elbeszélő elkendőz bizonyos részleteket. Ilyen módon került felszínre például két esetben is fiatalkori családi konfliktus. Ezek az esetek egy katasztrófa bekövetkezte előtt készített interjú során feltehetően nagyobb hangsúllyal, hosszabb felidézés keretében, kimondottan, a múltat meghatározó tényezőként kerültek volna elő.

A két rész erős és könnyen észrevehető elkülönülését, illetve nagyon jelentős terjedelmében

13 Az 1:12-es arányt úgy kaptam, hogy a gépelt interjúszövegekben megfigyeltem, hogy a múltról, illetve a katasztrófát követő időről szóló szövegrészek hány oldal terjedelműek. Ezt a vizsgálatot az összes női interjú esetében elvégezve átlagosan azt az eredményt kaptam, hogy a katasztrófa utáni időszakról szóló szövegrész tizenkétszer olyan hosszú, mint az, amely a múltról szól. ■ 14 Pataki F.: *Élettörténet és identitás*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 353–354.

li eltérését az adhatja, hogy a katasztrófa valóban meghatározó sorseseeményként érte a túlélőket. Pataki Ferenc azt állítja, hogy – az élettörténetre ilyen erősen ható esemény hiányában is – az élettörténeti elbeszéléseket általánosan jellemzi, hogy a közelmúlt eseményei rendezetlenebbül, töredékesebben jelennek meg az elbeszélésekben, viszont eseményszerűbbek és konkrétabbak, illetve a reprodukív felidézés gyakoribb ezekkel kapcsolatban. Fontos továbbá, hogy gyakori bennük a töprengés az aktuális dilemmákon, problémákon és kérdéseken, ezek pedig a közeli jövővel kapcsolják össze a jelent.¹⁵ A vörösiszap-katasztrófa után az élettörténet-szerkesztési sémának ez a természetes kettőssége különösen erősen jelent meg. Azok a jellemzők, amelyeket Pataki leírt, gyakran szélsőséges módon is igazak a katasztrófával kezdődő időszak elbeszélésére. Az ilyenfajta megjelenítésről megállapíthatjuk, hogy a katasztrófa sorseseemény-jellege miatt az azt követő másfél hónap során átrendeződtek a hangsúlyok az elbeszélők életében: a korábbi élet nehezebben átvészelt eseményei elveszítették addigi súlyukat – gyakran ki is maradnak az elbeszélésből –, a közelmúltban átélt katasztrófa súlyossága egyszerűen felülírja azok mértékét; illetve a múlt hétköznapi, rutinszerű jeleneinek megítélésében nagymértékű kontraszttényezőként jelenik meg az iszapömlés emléke. Mindezek mellett az eltelt idő igen rövidnek bizonyult ahhoz, hogy a katasztrófa emléke „betagozódjon” az élettörténet egészébe. Kérdéses, hogy ez egyáltalán meg fog-e történni, s ha igen, mikor, vagy pedig töredezett marad az élettörténet, s a katasztrófa emléke az egész átélt múltat valamilyen formában felülírja, fölékerekedik. Ennek eredménye az, hogy – a Pataki által említett felidézési forma jellemzőivel élve – az elbeszélés meghatározó hosszúságú szakaszában a katasztrófa és az abból adódó (jelenre és jövőre vonatkozó) problémák tűnnek fel. Az esemény sorseseemény voltát mutatja az is, hogy a korábbi megoldási stratégiák kevésnek bizonyulnak feldolgozásához, kezeléséhez, illetve az, hogy a jövőre vonatkozó korábbi elképzelések is teljes

mértékben megszűntek a katasztrófa bekövetkeztével. Az elbeszélésekből az is kiderül, hogy a megkérdés túl rövid idővel a katasztrófa után történt, hiszen újabb jövőkép még nem alakult ki tisztán, nagyon bizonytalan, ingatag a jövő elképzelése, előfordul, hogy erre vonatkozóan elzárkózás tapasztalható.

Az interjúk terjedelmi jellemzőinek eddigi ismertetése során részben már áttértem a szövegek *koherenciájának-töredezettségének, egységeségének*, illetve a *szövegrészek egymáshoz való viszonyának* bemutatására is. A szövegrészek kapcsán láttuk, hogy viszonyuk kifejezetten aránytalannak mondható. A katasztrófa eseménye egyértelműen elhatárolja őket egymástól. Ha továbbra sem vesszük figyelembe, hogy milyen témák merülnek fel az elbeszélésekben a múltból, illetve a jelenből, akkor is látható, hogy az egyes időszakokból származó emlékek erős ellenpólusokként tűnnek föl. Az időszakokat szemlélve az elbeszélők hangsúlyozzák is ezt az ellentétet, így azt figyelhetjük meg, hogy amikor a különböző időszakokból idéznek fel emlékeket, akkor elmesélésük során soha nem a hasonlóságaikra mutatnak rá. Azoknak az eseteknek, amikor az egyik időszakról való beszéd során felmerül egy másiktól származó emlék, mindig ellentételező funkciójuk van. Ezek alapján a múlt elbeszélése során a jelen élethelyzet a múlt lezárásaként tűnik fel egy-egy beszűrt megjegyzéssel. Ezt mutatják a következő interjúrészletek, melyeket különböző interjúknak azon szakaszából emeltem ki, amellyel az interjúalany lezárja a múltból szóló elbeszélést, s ezt követően tér rá a katasztrófa eseményeire:

Ötvennégy éves bolti eladónő:

„Igazából maradt ez az eshetőség, hogy Devecser milyen jó hely lesz. Ez addig volt, amíg nem történt ez a baj. Aztán igazából mi úgy éreztük, hogy vége van az életünknek. Most csak itt vegetálunk ebben a hat hétben.”

Hatvanhat éves, nyugdíj mellett könyvelő nő:

„Aztán az idén a melléképületet kezdtük. Azoknak lett a tetője felújítva. Mondtam, mégis

¹⁵ Uo. 355.

örökké nem tudok dolgozni, hogy addigra rendben legyen. Még jövőre a teraszt akartam rendbe tenni. Ez mind odalett.”

Hatvankilenc éves nyugdíjas nő:

„Őneki a szülei háza volt ez a devecseri. Szülői ház volt. Az öccse Pesten van, építésmérnök. Ők nem tudtak volna lejönni, mi gondoztuk a házat, csinosítottuk, gyönyörűvé tettük. Üdülő nekünk. Az volt a mindenünk. Gyönyörű volt. Azon voltunk, hogy mindig szebbé-jobbá tegyük. Aztán most, hogy történt 4-én ez a katasztrófa, erre ál-munkban sem mertünk volna rágondolni.”

Harminchét éves háztartásbeli nő:

„December 7-én lett volna két éve, hogy oda-költöztünk. A decemberi hónap nagyon hamar el-ment a pakolással. Mire kipakoltunk, az több hó-napot is tartott, mondhatnám úgy. A karácsonyi készülődés, a plafonig érő fa, amit eddig nem tudtunk teljesíteni a gyerekeknek. Meg számom-ra se. Az udvaron volt tuja, azt is feldíszítettük. Ajtódísz is volt. Nagy volt a készülődés. Az idén nem tudom, hogy lesz.”

Ötvenegy éves bolttulajdonos nő:

„Gyönyörű kertünk volt. Ez egy élet munkája volt, és semmi perc alatt ment tönkre.”

Harmincöt éves ápolónő:

„Október 4-e előtt gondolom, minden másképp zajlott, mint utána.”

Ehhez hasonlóan, amikor a katasztrófa utáni időszakról beszélnek a megkérdezettek, gyakran jelenik meg a jelen helyzet nagyon negatív voltának hangsúlyozása céljából a múltnak egy-egy hétköznapi jelene. Vagyis a jelen helyzet negatív képének ábrázolására a károsultak nem találhatnak megfelelőbb eszközt, mint azt, hogy a múlt megszokott állapotával állítják ellentétbe a jelen eseményeit. Ezek foszlányokként visszavisszatérnek az elbeszélés későbbi részeiben. Erre példa az alábbi három idézet a harmincöt éves interjúalany történetéből, aki a régi nyugalom hiányát élte át a katasztrófa után:

„Kilenc órakor hazaértem. Az utcában mindenki kint. Ami eddig szokatlan volt. Ilyenkor

mindenki azért már elcsendesedett. Mindenki kint volt. Nem tudtuk, mit csináljunk.”

„Elmentem dolgozni, de ott voltam (otthon). Istenigazándiból érdemi munkát szerencsére nem is vártak. Nem is tudtam volna. Rengeteg rohan-gálás, ügyintézés, ide menj, oda menj, ezt csináld, azt csináld. Egyszerűen eszméletlen volt. Akkor délután itthon nincs a megszokott élet. Jössz haza, állj neki takarítani. [...] minden tiszta vörös.”

„Eléggé nagy volt a forgás ahhoz képest, hogy mi egy zsákutca vagyunk. A zsákutca legvégébe autó se nagyon jön le, csak a szomszédok. Eszméletlen mennyiségű autó, teherautó. Hova menjen az ember?”

Összességében az interjúalanyok múlt-hoz való viszonyát jellemzi, hogy tisztában vannak a múlt lezárt jellegével. Általában azt tapasztalhatjuk, hogy nagyon ambivalens a múlt-hoz fűződő viszony: a pozitív életvilágot testesíti meg az elmúlt életszakasz, azonban erős az igény arra, hogy lezárásával életük nyugvópontra kerüljön. Ennek az az oka, hogy a megkérdezettek tisztában vannak azzal, hogy a jövőben nem vál-sulhat meg még egyszer ugyanaz az életvilág, mint korábban. Erre példa egy hatvanéves ház-tartásbeli interjúalanyom élettörténeti elbeszélése. Az interjú során a katasztrófa óta eltelt idő-szak bemutatására egészen hosszú, kimondot-tan idilli múltelbeszélések jelentek meg a tőle származó szövegben. Ezt mutatja az alábbi szö-vegrész is, amelyet az elbeszélés egy olyan szaka-szából emeltem ki, amely arról szólt, hogyan él-te meg az elbeszélő a katasztrófa utáni első visz-zatérését a házába. Ennek kapcsán a begépett interjúban kimondottan hosszú, kétoldalmi szövegrészt tett ki a múlt-ról szóló elbeszélés:

„Nekem olyan gyönyörű kertem volt. Nekem csak amit az őszi betakarítás előtt kint maradt a kertemben (szünet), azt ötszázezer forinttal meg-fizetni nem lehet. Mert nekem nem kellett elmen-ni a boltba ahhoz, hogy én egy vasárnapi ebédet megfőzzek. Megvolt a baromfi, megvolt a tojás, megvolt a..., minden gyönyörű. Olyan virágaim voltak, hogy az mesébe illő. Én nem kíváncsi voltam el innen sehova. Mert én úgy éreztem, hogy én egy üdülőben lakok. Az első virágtól az utolsóig min-

denem megvolt. Ez a föld, ez a kert énnekem mindent biztosított. A salátától elkezdve mindent, ami a világon az életünkhöz kellett, mindent. Mindent megadott. (Szünet.) És most itt kell hagyni. Itt kell hagyni az életünk munkáját.”

Ezzel szemben amikor megkértem, meséljen a katasztrófa előtti időszakról, azokról a dolgokról, amelyeket fontosnak érez, ezt a választ kaptam:

„Erre most nem tudok válaszolni. Tényleg anynyira le vagyok törve. Most már próbálok a tervek elé nézni. Próbálok oda összpontosítani. Próbálok a múltat elfelejteni, próbálok túllépni rajta. De nagyon nehéz. Éjszakákat, fél éjszakákat nem alszom. Gondolkodom, tervezek (...)”

A harmincöt éves ápolónő így beszél arról, hogyan látja azt, hogy a múlt lezárult, és a jövőben helyreálló rend nem lehet azonos a korábbival:

„Visszatérni ugyanabba a kerékvágásba, ahol voltunk, nem tudom, lehet-e. Abba nem. Majd egy másba talán. De abba már biztos nem.”

A lezárás igényéről és az újrakezdésről a hatvanéves nő így beszél:

„Az élet folytatódik, megy tovább. Újból kell kezdeni mindent. Ez a legborzalmasabb időszak, amíg itt vagyunk. És ezt végigéljük. Ez az, ami az embernek a legszörnyűbb, mert kilátástalanság. De tudom, hogyha már elköltözünk innen, akkor én tudom, hogy újat fogok kezdeni. De itt már nem akarok élni. Itt már mindennap (szünet), itt csak keserves kínszenvedés és veszekedés folyik. Mindenkinek az idegei ki vannak készülve. Úgy-hogy ez itt – már jobb lenne minél előbb elköltözni innét. És azon vagyunk most már, hogy minél előbb elérjünk oda, hogy itt hagyjuk ezt a helyet. Én szívem szerint elmennék innét nagyon messze. És nem kezdenék itt újat.”

A szövegek koherenciája szempontjából azt állapíthatjuk meg, hogy egészüket tekintve általában inkább az inkoherencia, a töredezettség jellemző. A koherenciát vizsgálva érdekes szem-

pont lehet, ha megfigyeljük, hogy az elbeszélések sűrűsödési övezetei hova esnek.¹⁶ Vagyis hogy az elbeszélésben melyek azok a területek, időszakok, amelyekhez kapcsolódóan az elbeszélés legnagyobb része elhangzik. Ez Pataki munkája szerint a 11–20 és a 21–30 éves kor, illetve a 41–50 éves kor eseményeinek gyakoribb, hosszabb említését jelenti, illetve általában nem a rutinszerűvé vált eseményeket, hanem inkább a fontos és meghatározó döntési helyzeteket. Ezzel szemben az általam készített interjúkban ez a felidézési séma felborul: az említett korszakokból kevés eseményt említettek, azonban az egyezik, hogy a fontosabb döntési helyzetek, fordulópontok jelennek meg az adatszerű múlt-elbeszélésekben.

A múltról szóló visszaemlékezések ezt követő szakasza, mint már tárgyaltuk, rendszerint az, amikor a múlt idilli voltát hangsúlyozzák. Az interjúk e szakaszára éppen az az általánosan jellemző, hogy a hétköznapi, rutinszerű események, a rend jelenléte kerül előtérbe. Legfőbb sűrűsödési pontként mégis mindenhol a katasztrófa eseménye jelenik meg. A sűrűsödési pontok mellett Pataki Ferenc mégis azt tartja a koherencia elsődleges kritériumának, mutatójának munkájában, hogy a sorra elbeszélte események milyen viszonyban állnak a történeti idővel. Amikor párhuzamosan, rendezetten futnak, a kialakuló lineáris folyamatot *folyamatos elbeszélésnek* nevezi. Ez szemben áll azzal az esettel, amikor az események említését az *aktualitás kontextusa* határozza meg. Ez utóbbiaknál – mint a jelen kutatás során készült interjúknál is – valamilyen nem régen átélt helyzet élménye határozza meg, hogy az elbeszélésben hogyan kövessék egymást a megemlégett események.¹⁷ Ahogy azt már az eddigiekben is láttuk, ezeknél az elbeszéléseknél nem jellemző a folyamatos, lineáris szerkezet, tehát nem igazán nevezhetjük őket koherensnek. Ennek egyik fő okát abban látom, hogy a katasztrófa élménye még nem tudott beépülni az élettörténet egészébe, hanem kiugró, önállóan „lebegő”, mégis mindenre kiható epizódként van jelen az élettörténeti elbeszélésekben.

16 Uo. 316. ■ 17 Uo. 382., 386.

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE

Tanulmányomban a katasztrófának csak egyetlen lehetséges vizsgálati szempontját mutattam be. Elsősorban egy olyan szerkezeti elemzés végrehajtására törekedtem, amelyet néhány helyen szükséges volt kiegészíteni tartalmi vonásokra való utalásokkal is. Az interjúk szerkezeti elemzésének hasznosságát mindenképpen észre kell vennünk. Az általam alkalmazott kvalitatív kutatási módszer erősségeként arra szeretnék rámutatni, hogy e technikával igen sok olyan információt nyerhetünk, amely egy strukturált kérdezés esetén – akár interjú, akár survey-módszert alkalmazva – könnyen elszökne. Ilyen fontos hozadék például a megkérdezettek emlékezési és logikai rendjének megismerése, amelyet megfigyelve észrevehetjük, mennyire áll a trauma az elbeszélés középpontjában, vagyis mennyire központi eleme az elbeszélő identitásának.

Az interjúk szerkezeti megvizsgálásával kaptam választ kérdéseimre. Elsőként arra voltam kíváncsi, vajon mennyire tudott beépülni az élettörténet egészébe a vörösiszap-katasztrófa eseménye. Erre a fenti vizsgálat alapján azt válaszolhatjuk, hogy a kérdezés idején még nem

épült be az esemény az élettörténetbe, az elbeszélés minden szegmensét sorseseményként befolyásolja, oly módon, hogy kiugró pontként elnyomja az összes addigi lényeges élettörténeti eseményre való visszaemlékezést.

Második kérdésem arra vonatkozott, hogy a megkérdezettek élettörténeti emlékezetét hogyan strukturálja az átélt katasztrófa. Ezzel kapcsolatban arra jutottam, hogy a katasztrófa két részre szakítja az élettörténetet: az „idilli múltra” és a „kilátástalan jelenre”. A két szakasz eseményeire való visszaemlékezést, a történetek felidézését inkoherencia jellemzi. A múltból felidézett események mennyisége, a róluk szóló elbeszélés terjedelme határozottan alulmarad a katasztrófa bekövetkeztével kezdődő időszakról való meséléssel szemben. A múltból általában az adatszerű főbb események kerülnek a felszínre, illetve a hétköznapi rutin visszavágyott rendjének ábrázolása. A múlt szépsége a jelen elbeszélése során is vissza-visszatér, kontrasztként a jelen negatív és darabokra tört állapota mellett. Ezzel szemben a korábban átélt konfliktusokat, krízishelyzeteket nem jelenítik meg az elbeszélők, ezeket teljesen felülírja az újonnan bekövetkezett katasztrófa.

A tanulmány a 2011 júniusában a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia MA-szakán megvédett szakdolgozat kiemelt szakaszának rövidített változata.